

Zofia Szwed

Kilka uwag o znaczeniu partytywnym dopełniacza w dokumentach kancelaryjnych XVI wieku

Studia Rossica Posnaniensia 39, 331-336

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KILKA UWAG O ZNACZENIU PARTYTYWNYM DOPEŁNIACZA W DOKUMENTACH KANCELARYJNYCH XVI WIEKU

SEVERAL NOTES ABOUT THE PARTITIVE GENITIVE IN RUSSIAN ADMINISTRATIVE FILES FROM THE 16TH CENTURY

ZOFIA SZWED

ABSTRACT. The article deals with the way in which partitive meaning was expressed in genitive constructions in the 16th-century Russian language. It focuses on the problem of codependence between partitive meaning and the genitive inflection *-u*, correlation between the inflections *-a/-u*, and the semantics of nouns which took the inflection *-u* in the 16th-century administrative files.

Zofia Szwed, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska.

Utrwalenie się końcówki *-u* jako środka wyrażenia znaczenia partytywnego to jeden z najpóźniejszych etapów wielowiekowego procesu kształtowania się dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego w języku rosyjskim. Stabilizacja użycia końcówek *-a/-u* ma bowiem miejsce w okresie krystalizowania się norm współczesnego języka rosyjskiego, który przypada na XVIII – początek XIX wieku¹. U źródeł ewolucji form dopełniacza tkwi morfologizacja kategorii rodzaju, w wyniku której jeszcze w czasach prasłowiańskich nastąpiła unifikacja odmiany rzeczowników rodzaju męskiego z dawnym tematem na **-ǫ* i na **-ǫ̆*. W rezultacie ujednoczenia poszerzył się zakres użycia końcówki *-u*, która dotąd była wykładnikiem dopełniacza niewielkiej grupy rzeczowników typu *сынъ, медь*. Zasady funkcjonowania fleksji *-u* w języku epoki staro- i średnioruskiej wyjaśniano różnie. Według Aleksieja A. Szachmatowa końcówka *-u* szerzyła się wśród tych rzeczowników z tematem na **-ǫ̆*, które oznaczały substancję, zbiór przedmiotów, miejsce lub pojęcie abstrakcyjne, np.: *оу пѣсчана броду* (*Вольнская грамота 1366*)². Zdaniem Siergieja P. Obnorskiego końcówkę *-u* w pierwszej kolejności przyjmowały wyrazy z ruchomym akcentem³.

¹ П.С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1953, s. 73.

² А.А. Шахматов, *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957, s. 240–243.

³ С.П. Обнорский, *Именное склонение в современном русском языке. Единственное число*, вып. I, Ленинград 1927, s. 166.

Z kolei Witalij M. Markow uważa, iż fleksja *-u* występuje przede wszystkim u rzeczowników motywowanych czasownikami, np.: *смотрити всяково запасу к домашнему обиходу (Домострой, с. 38)*⁴. Poglądy tych badaczy dotyczą języka staroruskiego oraz języka tekstów XV–XVI w. Nie ma w nich mowy o użyciu końcówki *-u* dla wyrażenia znaczenia partytywnego. Valentin Kiparski zauważa, że do końca XVII w. funkcjonowanie wariantów fleksji dopełniacza *-a/-u* nie podlega stałym regułom⁵. W XVIII wieku użycie fleksji *-u* jest silnie hamowane przez tradycje cerkiewnosłowiańskie. Michaił W. Łomonosow wyklucza formy na *-u* ze sfery wysokiego stylu języka literackiego⁶. Dopiero w pierwszej połowie XIX w. Aleksander Ch. Wostokow stwierdza jednoznacznie, iż końcówka *-u* służy przede wszystkim do wyrażania znaczenia ilościowego⁷. Korelacja znaczenia partytywnego i fleksji *-u* staje się tak silna, że niektórzy badacze XX w. uznają dopełniacz częściowy za samodzielny przypadek obok dopełniacza właściwego⁸. We współczesnym języku rosyjskim szerzej jest uznawana koncepcja sześcioprzypadkowego systemu deklinacyjnego, natomiast użycie partytywne uważa się za jedno ze znaczeń dopełniacza⁹.

Jak już wspomniano, utrwalenie się końcówki *-u* w roli wykładnika znaczenia partytywnego wśród nieosobowych rzeczowników rodzaju męskiego deklinacji I ma miejsce stosunkowo późno – na przełomie XIX i XX wieku.

⁴ В. М. Марков, *Историческая грамматика русского языка. Именное склонение*, Москва 1974, s. 54.

⁵ V. Kiparsky, *Russische historische Grammatik*, Bd. II, Heidelberg 1967, s. 259.

⁶ М. В. Ломоносов, *Российская грамматика*, Санкт-Петербург 1755, s. 81, [online:] <http://books.google.ru/books?id=AvlPAAAACAAJ&printsec=frontcover&dq=Lomonosov+1755&hl=pl&sa=X&ei=wRPfT4XDEY714QT85KXcCg&ved=0CDUQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false> [20.06.2012].

Na związek użycia form na *-u* ze stopniem swobody, z jaką pisarze XVIII–XIX wieku odnosili się do norm języka literackiego, pozostającego pod wpływem tradycji cerkiewnosłowiańskiej, zwraca uwagę również L. A. Bułachowski w pracy: *Русский литературный язык первой половины XIX в.*, Москва 1954, s. 59–62.

⁷ А. Х. Восток, *Русская грамматика*, Санкт-Петербург 1831, s. 43, [online:] <http://books.google.ru/books?id=JDhAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false> [20.06.2012].

⁸ Zwolennikiem rozgraniczenia dwóch dopełniaczy był m.in. Roman Jakobson: R. Jakobson, *Морфологические наблюдения над славянским склонением*, [w:] *Selected writings. II. Word and Language*, Hague–Paris 1971, s. 173–174; z kolei Jewgienij V. Klubukow oprócz dopełniacza właściwego i partytywnego wyróżnia również dwa samodzielne przypadki występujące po liczebnikach, tzw. *счетный₁* i *счетный₂*: Е. В. Клобуков, *Семантика надежных форм в современном русском литературном языке*, Москва 1986, s. 23.

⁹ Andriej A. Zalizniak odrzuca możliwość wydzielenia dopełniacza partytywnego jako przypadku, dowodząc, iż jest on niesamodzielny morfologicznie, a jego użycie jest fakultatywne, zob.: А. А. Зализняк, *Русское именное словоизменение*, Москва 2002, s. 44–45, 640.

Zapewne formy dopełniacza na *-u* występowały w użyciu partytywnym dużo wcześniej. Celem niniejszego artykułu jest zbadanie relacji pomiędzy znaczeniem partytywnym i końcówką dopełniacza *-u* w rosyjskim piśmiennictwie kancelaryjnym XVI w., analiza wariacji fleksji dopełniacza *-a* i *-u* w użyciu partytywnym oraz charakterystyka semantyczna rzeczowników występujących z końcówką *-u* w omawianym znaczeniu przypadku. Materiał językowy zaczerpnięto z 322 dokumentów opublikowanych w zbiorach: *Акты Русского государства 1505–1526 гг.* i *Акты Российского государства*¹⁰. Akta pochodzą z archiwum Troicko-Siergijewskiej Ławry oraz archiwów moskiewskich klasztorów i soborów. Zebrany materiał liczy 86 konstrukcji z dopełniaczem liczby pojedynczej rzeczowników nieosobowych rodzaju męskiego w użyciu partytywnym.

Użyty w znaczeniu partytywnym dopełniacz oznacza pewną całość lub zbiór jednorodnych przedmiotów i może występować:

a) z wyrażeniem, określającym, o jaką konkretnie część tej całości chodzi, lub

b) bez takiego wyrażenia.

W konstrukcjach bez kwantyfikatora to sam dopełniacz określa ilość, zakres pewnej masy objętej czynnością wyrażoną czasownikiem, np.: *долгу заплатить* (AP1 251, 1525). Znaczenie partytywne jest wyrażone gramatycznie, poprzez końcówkę. Dopełniacz występuje tutaj w roli dopełnienia bliższego, którą dzieli z biernikiem. Jest to wypadek rekcji podwójnej dopełniacza i biernika przy wtórnym zróżnicowaniu semantycznym, polegającym na tym, że dopełniacz ma znaczenie partytywne, a biernik – całościowe¹¹. W podanym przykładzie dopełniacz desygnuje pojęcie abstrakcyjne – *долг*. Kończąca *-u* jako wykładnik dopełniacza oznacza, że czynnością został objęty nie cały obiekt, lecz jego część. W opozycji do wymienionej konstrukcji z dopełniaczem pozostaje wyrażenie: *долгъ заплатят* (AP1 2, 1505/06), gdzie końcówka zerowa – wykładnik biernika – oznacza czynność ogarniającą cały desygnat biernika. Taką opozycję obserwuje się w rosyjskim języku kancelaryjnym XVI wieku po takich czasownikach jak np.: *дати* (*давати*), *взяти*, *платити* (*заплатити*), *купити*, *продати*, *возити*, *накинути*, *сняти*, np.: *давати* [...] *оброку* [...] три пуды меду (AP1 29, 1507) – *давати* им [...] *оброк* з году на год по книгам (AP1 32, 1507); a *взяли* есмя, господине, на неи двенатцать рублев да вол пополнька

¹⁰ *Акты Русского государства 1505–1526 гг.*, сост. С.Б. Веселовский. Дополнили и подготовили к печати Р.В. Бахтурина, И.А. Булыгин, Л.И. Ивина, С.М. Каштанов, Л.З. Мильготина, В.Д. Назаров, Л.А. Никитина, Москва 1975 (przykłady zaczerpnięte z tego zbioru oznaczono skrótem AP1); *Акты Российского государства*, ред. Н.В. Карлов, С.М. Каштанов, М. П. Лукичев, В. Д. Назаров, А.Н. Сахаров, В.Л. Янин, Москва 1998 (materiał pochodzący z tego źródła oznaczono skrótem AP2).

¹¹ A. H e i n z, *System przypadkowy języka polskiego*, Kraków 1965, s. 92.

(AP1 4, 1505/06) – велѣл есми [...] *взяти* [...] *пополнокъ* по купчей грамоте (AP1 121, 1515).

Dopełniacz partytywny może występować z wyrażeniem, określającym, o jaką konkretnie część danej całości chodzi. Wyrażeniem tym może być:

- a) miara wagi, np.: Велѣл есми им давати [...] на свѣчи *безмѣнь воску* (AP1 15, 1506);
- b) rzeczownik określający ilość, np.: продал есми [...] *треть двора* (AP1 24, 1506/07); А мнѣ Володимеру досталась [...] *половина бору* (AP1 164, 1518/19); в Николскои тонѣ *треть невода* (AP2 141, 1599);
- c) liczebnik główny + nazwa jednostki miary, np.: возити им еи [...] *шесть четвертеи солоду* (AP1 179, 1519); Велѣл есми им давати [...] *пятнацять четвертеи овса* (AP1 15, 1506); возити им еи [...] *двацять четвертеи овса* (AP1 179, 1519); давати [...] по *двенацати четвертеи овса* (AP2 123, 1573/74); свезли: [...] *двацять копен овса* (AP1 112, 1514); а что у нас [...] *пятнацать одоней и скирдов ржи и овса* (AP1 80, 1511);
- d) liczebnik główny + nazwa jednostki miary + nazwa substancji, np.: давати [...] *оброку* [...] *три пуды меду* (AP1 29, 1507); давати [...] *оброку* по *пятидесять пудовъ соли* (AP1 181, 1519/20);
- e) liczebnik + nazwa jednostki pieniężnej, np.: давати [...] *оброку* [...] *полполтины* (AP1 118, 1515); давати [...] *оброку* [...] по *полтора рубля* (AP1 282, 1526/27); заплатили княинина ж *долгу* [...] *три рубли* (AP1 108, 1513); сняли с меня *долгу полчетверта рубля* (AP1 1, 1505/06); возмет своего *жеребья двацять рублев* денег (AP1 179, 1519);
- f) nazwa przedmiotu lub istoty żywej, np.: дали есмя [...] *пополньку вол* (AP2 101, 1544/45); дал есми *пополнька шубу* кунью (AP1 142, 1516/17); дал есми [...] *пополнка конь* гнѣд (AP1 154, 1517/18); Да отослал есми [...] *коробью з dospѣхом*, а в *коробье dospеху: пять пансыров*, да *пять шоломов*, да *наручи* шамахииские (AP1 196, 1521/22);
- g) określenie miary czasu, np.: Дати *сроку до утрея* (AP2 82, 1578); *Того ж часу* [...] положили крепости (AP2 82, 1578);
- h) określenie miejsca, np.: дала есми [...] свою вотчину *селцо Олексино з деревнями вкладу* (AP2 82, 1578); пожаловал есми [...] *оброком*, что *с тѣх рыбных ловель* в нашу казну *оброку* шло (AP2 130, 1573); А что моего *хлѣба* стоячего *въ вотчинѣ* и *въ помѣстье*, и прикашики мои тот *хлѣб* продадут (AP1 196, ок. 1521/22).

Kwantyfikatory określają ilość z różnym stopniem dokładności. Najbardziej precyzyjne są wyrażenia zawierające liczebnik i nazwę jednostki pieniężnej lub jednostki miary. Mniej dokładne są określniki typu *половина*,

мреть, gdyż wiadomo jedynie, że chodzi o część masy. W konstrukcjach zawierających nazwę przedmiotu lub miejsca, gdzie dla określenia ilości nie używa się żadnej miary, mamy do czynienia z metonimią. Odpowiednia jednostka, miara jest zastąpiona przez przedmiot, który reprezentuje określoną wartość. Z punktu widzenia kwantyfikacji związanej z użyciem dopełniacza nie ma znaczenia, czy ilość czegoś jest określona precyzyjnie, w jednostkach miary, czy metonimicznie, „Liczy się jedynie akt odniesienia tego obiektu do jakiejś skali wartości w celu określenia stopnia, w jakim uczestniczy on w danym procesie, stanie lub akcji”¹².

Jak wspomniano, w konstrukcjach bez kwantyfikatora znaczenie partytywne jest wyrażone gramatycznie – końcówką dopełniacza. W konstrukcjach z kwantyfikatorem głównym wykładnikiem znaczenia partytywnego jest wyrażenie określające ilość. Chodzi tutaj w szczególności o kwantyfikatory zawierające liczebnik i nazwę jednostki pieniężnej lub jednostki miary, a także rzeczownik określający ilość (np.: *безмѣнь воску, половина бору, шесть четвертеи солоду, долгу [...] три рубли*). Znaczenie partytywne jest tu wyrażone leksykalnie. W dokumentach kancelaryjnych XVI w. dopełniacz częściowy występuje przede wszystkim w konstrukcjach z kwantyfikatorem (ponad 90% analizowanych konstrukcji). Konstrukcje bez kwantyfikatora występują w badanych aktach rzadko. Leksykalny sposób wyrażenia znaczenia partytywnego dominuje nad morfologicznym. Należy zatem stwierdzić, że korelacja znaczenia partytywnego i jego gramatycznego środka wyrażenia – końcówki dopełniacza – dopiero zaczyna się krystalizować. Nie można również mówić o istnieniu współzależności między znaczeniem partytywnym a końcówką *-и* w języku XVI w. Wniosek ten potwierdzają rezultaty analizy materiału. Rzeczowniki w formie dopełniacza w użyciu partytywnym mogą mieć zarówno końcówkę *-и* (58% rzeczowników), jak i końcówkę *-а* (42%). Niektóre rzeczowniki występują z dwoma wariantami fleksji dopełniacza, np.: *а дал 40 рублевѣ да овцу пополнька* (AP1 4, 1505/05) – *дали есмѧ [...] пополньку вол рыж* (AP2 101, 1544/45); *велѣть [...] дати срока [...] до утреѧ* (AP2 82, 1578) – *велѣть дати сроку до утреѧ* (AP2 82, 1578).

Utrwalenie się końcówki *-и* jako środka wyrażenia znaczenia partytywnego spowodowało zmiany dotyczące semantyki rzeczowników, które mają wariant końcówki dopełniacza *-и*. W analizowanym materiale dopełniacz może wyrażać substancję lub zbiór przedmiotów:

воск, np.: *давати [...] на свѣчи безмѣнь воску*;

бор, np.: *А мнѣ Володимеру досталась [...] половина бору*;

доспехи, np.: *Да отослал есми [...] коробью з доспѣхом, а в коробье доспеху: пять пансыров, да пять шоломов, да наручи шамахииские*;

¹² B. Rudzka-Ostyn, *Z rozważań nad kategorią przypadku*, Kraków 2000, s. 208–209.

мед, пр.: три пуды *меду*;

солод, пр.: возити им ей [...] шесть четвертей *солоду*.

Dopełniacz może odnosić się również do pojęć abstrakcyjnych, takich jak:

долг, пр.: заплатили княгинина ж *долгу* [...] три рубли;

оброк, пр.: давати [...] *оброку* [...] три пуды меду;

пополнок, пр.: дал есмь [...] *пополньку* вол рыж;

вклад, пр.: дала есми [...] свою вотчину селцо Олексино з деревнями *вкладу*;

срок, пр.: велѣть дати *сроку* до утрея;

час, пр.: Того ж *часу* [...] положили крепости.

Formy dopełniacza na *-и* w użyciu partytywnym odnotowane w materiale odpowiadają grupom semantycznym rzeczowników z końcówką *-и*, wyodrębnionym przez Andrieja A. Zalizniaka we współczesnym języku rosyjskim¹³. Zgodnie z obserwacjami tego badacza formę dopełniacza partytywnego wyrażoną końcówką *-и* posiada około 370 rzeczowników rodzaju męskiego deklinacji I. W przeważającej liczbie są to wyrazy oznaczające substancję, materiał, rodzaj pożywienia, napoje (w analizowanym materiale np. rzeczowniki: *воск, мед, солод*). Mniej liczne grupy stanowią rzeczowniki oznaczające niepodzielny zbiór (np. *бор*), zjawiska fizyczne i pojęcia abstrakcyjne związane z działalnością człowieka (np.: *долг, оброк, пополнок, вклад, срок, час*). Można zatem wysnuć wniosek, że w języku kancelaryjnym XVI wieku i we współczesnym języku rosyjskim z końcówką *-и* w użyciu partytywnym występują rzeczowniki o podobnej semantyce. Znacznym zmianom uległy jednak proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami semantycznymi. W zebranych materiale odnotowano 5 rzeczowników oznaczających substancję lub zbiór przedmiotów i 6 rzeczowników abstrakcyjnych. W wykazie Zalizniaka rzeczowniki substancjalne stanowią aż 83% wyrazów z fleksją *-и*, podczas gdy rzeczowniki abstrakcyjne jedynie 8%¹⁴.

Analiza materiału wykazała, że w języku kancelaryjnym XVI w. znaczenie partytywne jest wyrażane na ogół lekсыkalnie – przez kwantyfikatory, rzadko natomiast morfologicznie – samą końcówką. Korelacja znaczenia partytywnego i jego gramatycznego środka wyrażenia – końcówki dopełniacza *-и* – dopiero zaczyna się kształtować. Formy dopełniacza na *-и* tylko nieznacznie przeważają nad formami z końcówką *-а*. W rozpatrywanym materiale dopełniacz w użyciu partytywnym może wyrażać substancję, zbiór przedmiotów lub pojęcie abstrakcyjne. Zakres występowania rzeczowników abstrakcyjnych w języku XVI w. jest znacznie szerszy niż w okresie krystalizowania się norm współczesnego języka rosyjskiego, kiedy końcówka *-и* staje się środkiem wyrażenia znaczenia partytywnego.

¹³ А. А. З а л и з н я к, op. cit., s. 282–283.

¹⁴ Ibidem.